

Växande slöjdmaterial från våtmarker

Här följer en ofullständig presentation av några växter och material som finns i och vid våtmarker. Uppgifterna har vi hämtat från litteraturen, från aktiva slöjdare och från digitaliserade arkiv. Det här är en växande kunskapsbank och ordningen är slumpmässig. Har du några tips om växter och slöjdtekniker som ska vara med kan du mejla info@olm.se och märka mejlet med Våtmarksslöjd så hittar det rätt mottagare.

Våtmarker har alltid spelat en viktig roll i det självhushållande samhället. Hö slogs på sankmarkerna och material samlades in för tillverkning av redskap, färg, garvning, medicin och mat.

Många våtmarker har försvunnit genom mänsklig påverkan de senaste 150 åren och det har länge funnits en önskan om att leda bort vatten från markerna. Nu vet vi att våtmarkerna är viktiga för att binda koldioxid, näringsämnen och för biologisk mångfald. Men de är och har varit betydelsefulla för människor på fler sätt än dessa.

Genom slöjden vill vi lyfta fram alla de fantastiska material som går att utvinna ur våtmarkens växter och jordar. Det är korta omloppstider i de bördiga våtmarkerna och till exempel vass har vi för mycket av i många vattendrag.

Mycket kan du samla in tack vare allemansrätten, men ibland behöver markägaren ge sitt tillstånd, till exempel när det gäller träd, buskar och rötter. Mossor och lavar ingår inte heller i allemansrätten. Även om det verkar finnas mycket av växten så gäller regeln att inte ta av det första beståndet du hittar, det kan vara det enda. Skörda bara så mycket som du behöver och behandla materialet med respekt och tacksamhet.

Här är några växter och slöjdmaterial som vi har hittat i källorna, fyll gärna på med egna exempel!

Svärdslilja

Iris pseudocorus

Hela växten går att färga med. Blommorna ger en gul färg, bladen kan ge klargrönt och mörkviolett. Av rotknölarna går det att göra bläck men även färga grått, mörkblått och svart. Det finns uppgifter om att växten även använts vid garvning av hudar. Svärdsliljan växer i kanten av näringsrika våtmarker. Den liknar trädgårdsirisen men har längre och spetsigare blad och gula blommor.

Veketåg

Juncus effusus

Det vackra halvgräset veketåg växer i tuvor i fuktiga marker. Strået blir ca 1 meter högt och har en lite burrig brun blomma nära toppen av strået.

Den fina vita mären skalas fram när strået är färskt och mären mätas med fett för att skapa lysstickor. Dessa var mycket uppskattade när talgljus var dyra och fotogenlampan ännu okänd.

Veketåg är en inhemsk art och förekommer i Syd- och Mellansverige samt längs norrlandskusten. Den växer främst i fuktiga marker som diken, åkanter, våtmarker och fuktiga betesmarker.

Knapptåg

Juncus conglomeratus

Knapptåg kan också användas som lysveke likt släktingen veketåg och mörgen är fylld med många små luftblåsor. Torkad används den också till flätning av stolsitsar och mattor och har fungerat som flythjälp vid simning.

Brakved

Rhamnus frangula

Brakveden är en användbar buske som växer på fuktig mark i lite skuggiga lägen. Citronfjärilens larver lever av dess blad och mycket riktigt kan hela växten inklusive barken användas till att växtfärga gult, men även brunt och grönt går att få fram. Växten har medicinska egenskaper och förkolnad ved av brakved har använts vid tillverkning av svartkrut.

Sälg, vide och pil.

Salix, olika sorter

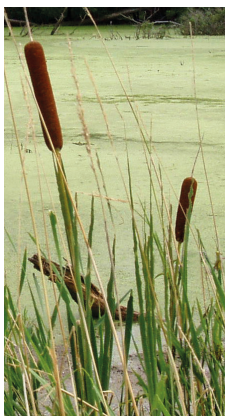
Barken innehåller salicylsyra som är samma ämne som finns i aspirin. Unga skott av dessa träd går att böja, fläta och bygga t ex stängsel med. Korgar, växtstöd och vidjor tillverkas av pil och sälg. När träden hamlas, dvs klipps ner år efter år, släpper rötterna ifrån sig kväve och gödslar marken underifrån. De är viktiga träd i betesmarker och slåtterängar där det gäller att få bra växtkraft för gräset.

Myrtall

Pinus sylvestris

Myrtallen är en tall som valt en myr som växtplats. Den växer otroligt långsamt i den magra och blöta myren och blir inte stor trots att den kan bli väldigt gammal. Det gör virket tätt och hårt och fullt med kåda. Av virket kan det bli tjärved som används för tillverkning av tjära och terpentin. Det kådrika och täta träet, fetveden, är bra till fönsterbågar och andra snickerier som ska hålla länge utomhus.

Kaveldun

Typha latifolia och Typha angustifolia

I Sverige finns två arter; bredkaveldun (*Typha latifolia*) och smalkaveldun (*Typha angustifolia*). De växer vid strandkanter och i diken och de är svåra att missa med sina bruna cigarrer till fröställningar. Kaveldun är den växt vi vill hitta när kriget eller krisen kommer. Rötterna är fulla med kolhydrater och av bladen kan allt från sittunderlaget och madrassen till den skyddande hyddan flätas. De ätliga delarna är rotstocken, rotskotten, mörgen och nedre delen av stjälken. Kaveldun har varit en viktig växt för Nordamerikas urinvånare och i östra delen av Europa händer det att bikupor och korgar fortfarande flätas av de starka och böjliga bladen. I Digitalt museum finns några kuddar och dynor som är stoppade av dunet från fröställningarna även om denna stoppning enligt uppgift behövde bytas ut med jämna mellanrum.

Foto: Örebro Stadsarkiv

Bladvass

Phragmites australis

Bladvass är Nordens största gräs och kan bli så hög som 5 meter. Vassen är duktig på att växa i vatten, både sött och bräckt. Förr slogs den företrädesvis på vintern och användes till taktäckning, mattor och som solskydd för växthus och varmbänkar. Mattorna fungerar också som underlag för så kallad revetering, när trähus putsades för att likna hus av mursten. Det var en stor industri under första hälften av 1900-talet, när det sättes att bygga var modernt. Bladvassens vippor färgar garn vackert grönt om vipporna används färska.

Det pågår försök med att göra papper och biomassa av vass, eftersom det är problem med igenväxning av strandkanter när vassen får fritt fram i vattenbrynet och breder ut sig.

Säv

Schoenoplectus lacustris

Detta halvgräs växer ofta ihop med vass och trivs bäst i sötvatten men klarar även bräckt vatten. I Finland finns en levande sävflätningstradition och det finns anledning att tro att säven varit viktig även väster om Östersjön. Stråna skördas enklast runt midsommar och får sedan torka i tre månader så att de behåller formen när de ska användas.

Korgar, mattor, flätor till bruksföremål, listan är lång för vad sävens strån kan användas till i slöjdsammanhang. När vi väl har lärt oss känna igen den spretiga bruna blomman på de smala stråna, ser vi växten på de flesta våtmarker av den lite mer näringsrika typen.

Klibbal

Alnus glutinosa

Klibbalen är en mångsysslare. Den växer i mellanrummet mellan land och vatten och är ofta först på plats när vattnet drar sig undan till exempel för att en damm rivs. Alkänn är namnet för en våtmarkstyp som är en artrik men hotad miljö. Hela klibbalen är användbar för slöjdare och i det självförsörjande bondesamhället. Trädet hamlades, dvs löven samlades in som mat till boskapen under vintern, och träet som är motståndskraftigt mot röta användes till bryggor och redskap som skulle vara mycket i vatten. Det ger också en fin smak vid rökning av mat och är lätt att snida i. Eftersom det är ett lätt virke återfinns det också i träskor.

Barken ger både fin rödbrun färg och en rötskyddande effekt och det var vanligt att fiskenät och segel garvades och på så sätt också färgades på våren för att inte ruttna. Det är enklast att barka klibbal på våren när saven stiger. Fröna har haft en medicinsk användning.

Ag

Cladium mariscus

Täckating är en folkfest på Fårö första lördagen i augusti. Då samlas frivilliga för att lägga nya agtak på de byggnader som står i tur. Ag är ett halvgräs som tycker om kalkrik mark och främst växer på Gotland och Öland. Taken kan läggas med färsk ag. De håller i minst 60 år och människor har troligtvis använt agtak i många tusen år på dessa kalkrika öar. Det finns ag på fastlandet också men inte alls i samma mängd. Växten brinner inte så lätt eftersom den har en hög halt av kisel.

Skavfräken

Equisetum hyemale

Skavfräken, som också kallas skavrör, skäfte, skurgräs och skavgräs, var förr så viktig att där den växte behövde byn ha en allmänning, det vill säga att alla gårdar skulle få tillgång till växten. Skavfräken är full av kisel och användes till att göra rent kokkärl, polera trä och metall och för att skura golvet.

Ängsull

Eriophorum angustifolium

Ängsullens vita bollar svävar inte över ängen utan över mossar och i strandkanter. Ullen har samlats in och använts som stoppning men tyvärr håller den inte formen över tid, men blandad med andra fluffiga fibrer har det gått bättre. Det finns beskrivningar om att man helt enkelt sprättade upp kudden och bytte fyllning när den var platt.

Mannagräs

Glycerin fluitans

Mannagräs flyter ofta på det vatten det växer i och har också kallats flottgräs. De ursprungliga mannagrynen kommer från detta gräs men numera görs grynen av vete.

Starr

Carex

Det finns många olika sorters starr, halvgräset som växer i kärr och fuktig mark. Starr har använts till skogräs eller skohö och håller fötterna torra, varma och mjuka. Starren behöver bearbetas för att bli mjuk och sedan torkas i flätor för senare bruk. Framför allt samerna har utvecklat bruket av starr.

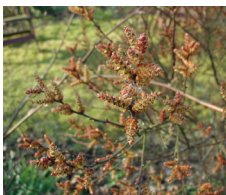

Rörflen

Phalaris arundinaceae

Rörflen är ett storväxt gräs med grova, styva, raka strån och breda blad. Gräset växer vid stränder, i vattengropar och diken och i näringsrika översvämningssmarker.

Vi lär få se mer av rörflen framöver eftersom dess höga avkastning gör gräset intressant att odla som energigröda. Med sina fibrer kan det också bli användbart för pappersmassa, som underlag för rapping och lerbruk samt för taktäckning. Huruvida växtens innehåll av psykedeliska alkaloider kommer att ha någon betydelse för dess användning är oklart.

Pors

Myrica gale

Doften av pors och skvattram möter oss när vi närmar oss myren. Det är de näringsfattiga våtmarkernas smaksättare. Porsen har använts i bland annat i öl och brännvin, mot myggor och skadeinsekter, som parfym, vid garvning och vid färgning av ull. Färgen blir klart gul.

Skvattram

Rhododendron tomentosum

Skvattram växer på samma torvmarker som pors. Den används för växtfärgning och ger en gul färg. Även skvattram innehåller garvämnen och kan därför användas för färgning av lin som annars är lite svårare att färga än ull.

Genom att gnida in sig med skvattram hålls myggen borta och växten har använts som malmedel. Några av de dialektala namnen tyder på en effekt mot löss. Skvattram ger öl och brännvin inte bara smak utan också en viss narkotisk effekt och brukaren en lätt huvudvärk. Växten är smågiftig vilket kan förklara huvudvärken.

Glasbjörk

Betula pubescens

Glasbjörken kan också kallas en våtmarksväxt. Till skillnad från vårtbjörken trivs den i fuktiga marker som lerjordar och invid torvmossor. Björken är ett av våra mest älskade träd, inte bara för dess skönhet utan också för dess stora användningsområde.

Att björkved och näver är bra att elda med är välkänt. Pappersmassa, möbler och snickerier är andra användningsområden. C-vitamin ur löven, björksocker, tvättmedel och ryssolja är nyttigheter som utvinns av björken.

För slöjdarna ger löven en gulgrön ton vid växtfärgning och nävern ett hållbart material för flätning och olika typer av förvaring. Ett nävertak är i det närmaste outslitligt om det behandlas rätt. I Finnskogen mättes avstånden med hur många par näverskor vandraren slet ut under sträckan. Träsnidare använder gärna glasbjörkens ved när den är färsk och lättbearbetad.

Doftmyskgräs

Hierochloë odorata

Myaskgräs är ett starkt vaniljdoftande gräs som är heligt bland Nordamerikas urinvånare. Samla, fläta och bränn som rökelse. Eller tänk ut något nytt användningsområde för det väldoftande gräset.

Strandlysing

Lysimachia vulgaris

Vid växtfärgning ger den gult och brunt.

Älggräs

Filipendula ulmaria

Hela växten ger ljusgul färg. Rötterna ger innan blomningen ljusbrun och på hösten svart färg. Rötterna ger också blåaktig färg. Blommorna ger gröngul färg, bladen och skaftet blå. Skotten kan ge svart färg.

Mossor och lavar

Mossor och lavar är kryptogamer, dvs varken djur eller växt utan en helt egen livsform. De trivs ofta i fuktiga och skuggiga miljöer och växer långsamt och helst ostört. De ingår inte i den svenska allemansrätten. En torvmosse består till stora delar av gammal vitmossa och torv är inte ett förnyelsebart material med tanke på hur lång tid det tar att bilda.

Mossor har traditionellt använts till mycket och vi kan nämna fönsterlav eller fönstermossa som lades mellan fönsterbågarna för att samla upp kondens på vintern. Vitmossan som användes till exempel för blöjor till spädbarn, björnmossa som flätats till en grön och mjuk entrématta, mattlummer som mycket riktigt vävdes mattor med och husmossan som är vad den heter, tätning i springorna mellan stockvarven i stugorna. Alla mossor växer inte på våtmarker men är bra på att samla in och behålla fuktighet. Många är fridlysta i hela landet, till exempel mattlummern.

Järnhaltigt vatten, järnhaltig jord och myrsmalm

I vattendrag, källor, myrar och sjöar bildas järnhaltigt vatten och jord. Myrsmalmsklumpar har människor länge samlat in för att framställa järn men det järnhaltiga vattnet har använts till mycket mer.

Leran kan rostas för att få fram en bränd ockra, ett beständigt pigment, känt från stenåldern och framåt. Det järnhaltiga vattnet är utmärkt för betning av fibrer som ska växtfärgas och för att få fram ytterligare nyanser ur pigmenten. Det järnsmakande vattnet och den bruna leran har också använts medicinskt.

Foto: Sara Olsson